

۲۴۷۱۲

مرکز تخصصی نشر و ترجمه
تعمیر مرکز

دانشگاه قم

۱۳۷۸ / ۲ / ۲۹

پایان نامه تحصیلی جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
(رشته علوم قرآن و حدیث)

موضوع :

«علوم قرآن در مجمع البیان»

(نسخ، احکام و تشابه، اعجاز و تحریف ناپذیری قرآن)

استاد راهنما:

حجة الإسلام والمسلمین محمد علی مهدوی راد

استاد مشاور:

خانم فتحیه فتاحی زاده

نگارش:

فاطمه شرعیاتی ۷۱۲

۱۴۸۵/۲

شهریور ۱۳۷۶

تقدیم به:

پیشگاه ولی الله الاعظم امام زمان (عج)

و هنادی اسلام ناب محمدی در عصر

حاضر امام خمینی (ره)

و همه اندیشمندان و قرآن پژوهانی که

در آستانه قرآن به خدمت ایستاده‌اند.

تقدیر

پس از حمد و سپاس خداوند بلند مرتبه که نزول قرآن بر قلب
مبارک رسول اکرم (ص) را وسیلهٔ رهایی انسان به جایگاه بلند کرامت و
نردبان عروج به قلّهٔ معرفت گردانید، از استاد گرانمایه و جلیل القدر
«حجة الإسلام و المسلمین محمد علی مهدوی راد» که همهٔ این پژوهشها
در پرتو راهنمایی ایشان و مشاورت سرکار خانم فتحیه فتاحی زاده به
انجام رسیده، تشکر و قدردانی نموده و ترفیع درجات آن اساتید
بزرگوار را از درگاه خداوند منان آرزو مندیم.

چکیده

طبرسی در تفسیر مجمع البیان لعلوم القرآن علاوه بر تفسیر آیات به تبیین مباحث علوم قرآنی نیز اهتمام داشته است. در این رساله نگارنده به طرح و تدوین چهار مبحث مهم علوم قرآنی از دیدگاه وی پرداخته است که این مباحث عبارتند از:

۱- نسخ در قرآن، که ابتدا مفهوم نسخ از دیدگاه لغت پژوهان و مفسران و آراء آنها در امکان نسخ، قبول یا رد گونه های آن و حکمت نسخ بیان شده، آنگاه به شرایط نسخ از دیدگاه طبرسی اشاره شده که وی با توجه به این شرایط شش مورد نسخ را پذیرفته و در هفده مورد نظر دیگر مفسران را مبنی بر نسخ آیه رد می کند.

۲- محکم و متشابه: در این فصل اقوال مفسران در معنای محکم و متشابه، حکمت متشابهات و آگاهی راسخان در علم به تأویل متشابهات بیان شده و در ادامه اقسام متشابهات و تأویل آنها از دیدگاه طبرسی ذکر گردیده و به حروف مقطعه قرآن به جهت تناسب با بحث اشاره شده است.

۳- اعجاز قرآن: که به بیان زمینه نزول قرآن، تناسب معجزه با عصر نزول آن، معنای اعجاز در لغت و قرآن و فرق آن با سحر از دیدگاه طبرسی پرداخته شده، آنگاه سیر تحدی و حکمت آن و وجوه اعجاز قرآن از دیدگاه مفسران به تفصیل ذکر گردیده است.

۴- تحریف نا پذیری قرآن: در این فصل پس از اشاره به معنای لغوی و اصطلاحی تحریف و اقسام آن، به تاریخچه اتهام تحریف به تشیع ریشه ها و عوامل آن پرداخته شده و استدالات طبرسی بر تحریف نا پذیری قرآن ذکر شده است.

فهرست موضوعات

عنوان ..... صفحه

پیش درآمد

فصل اول: طبرسی و مجمع البیان

نام، کنیه و القاب طبرسی	۲
حیات طبرسی	۲
استادان و شاگردان طبرسی	۳
تألیفات طبرسی	۴
تألیف مورد بحث، مجمع البیان	۵
آراء علما در مورد مجمع البیان	۵
جایگاه مجمع البیان در تفاسیر مشهور	۶
منابع مجمع البیان	۷
تأثیر طبرسی در شیخ طوسی	۹
روش طبرسی در تفسیر آیات	۱۱
عدم تبعیت از روش طبرسی	۱۶

فصل دوم: نسخ در قرآن

پیشینه بحث نسخ	۱۹
واژه نسخ	۲۱
مفهوم اصطلاحی نسخ	۲۲
امکان نسخ	۲۴

شرایط نسخ	۲۶
انواع نسخ	۲۸
گونه‌های نسخ حکم و بقاء تلاوت	۳۰
فرق بین نسخ و بداء	۳۲
حکمت نسخ	۳۳
دیدگاه مرحوم طبرسی در نسخ آیات	۳۵
آیات منسوخه	۳۶
آیات غیر منسوخه	۴۰
آیاتی که مرحوم طبرسی در نسخ آنها سکوت کرده است	۵۶
جدول ارزیابی نسخ آیات از دیدگاه طبرسی	۵۷

فصل سوم: محکم و متشابه

معنای محکم و متشابه	۶۰
محکم و متشابه در نگاه مفسران	۶۲
امّ الكتاب بودن آیات محکم	۶۶
حکمت تشابهات	۶۶
علت پیروی از تشابهات	۷۰
معنای تأویل	۷۱
آیا تأویل را فقط خدا میدانند؟	۷۴
روش مفسران در تفسیر تشابهات	۷۷

۷۹	..... اقسام متشابهات و تأویل طبرسی
۸۲	..... حروف مقطعه قرآن
۸۳	..... مبانی اساسی اقوال منقوله پیرامون حروف مقطعه
۸۴	..... نظرات یازده گانه پیرامون حروف مقطعه
۸۹	..... حروف مقطعه از دیدگاه طبرسی
۹۰	..... جمع بندی اقوال مطرح شده پیرامون حروف مقطعه

فصل چهارم: اعجاز قرآن

۹۳	..... مقدمه
۹۴	..... تاریخچه اعجاز
۹۶	..... عرب و اعجاز
۹۹	..... تاریخچه واژه اعجاز در ادبیات قرآنی
۱۰۰	..... اعجاز در لغت و اصطلاح
۱۰۳	..... فرق معجزه، کرامت و سحر
۱۰۴	..... فرق سحر و معجزه از دیدگاه طبرسی
۱۰۶	..... سیر تحدی و حکمت آن از دیدگاه مفسران
۱۱۳	..... تاریخچه نظریه صرفه
۱۱۵	..... نظریه صرفه
۱۱۸	..... طبرسی و نظریه صرفه
۱۱۹	..... وجوه اعجاز قرآن

- ۱۲۲ ..... وجوه اعجاز قرآن از دیدگاه طبرسی
- ۱۲۶ ..... نمونه‌ای از اعجاز بلاغی قرآن در مجمع‌البیان

فصل پنجم: تحریف ناپذیری قرآن

- ۱۳۰ ..... تحریف در لغت و قرآن
- ۱۳۲ ..... اقسام تحریف
- ۱۳۳ ..... الف) تحریف در حروف و حرکات
- ۱۳۵ ..... ب) تحریف در کلمات قرآن
- ۱۳۶ ..... ج) تحریف در آیات و سور قرآن
- ۱۴۱ ..... تاریخچه اتهام تحریف به تشیع
- ۱۴۴ ..... منشاء و زمینه‌های بحث تحریف در قرآن
- ۱۴۸ ..... دلایل عدم تحریف قرآن
- ۱۵۶ ..... تحریف از دیدگاه علماء شیعه و سنی
- ۱۵۸ ..... نمونه‌هایی از آراء علماء شیعه در ردّ تحریف قرآن
- ۱۶۰ ..... کتابنامه

پیش در آمد

قرآن کریم تجلی عظمت خداوند و استوارترین برنامه جاودان زندگی انسان در طول تاریخ است. قرآن سرچشمه هدایت و راهنمایی و قانون خدایی است که اصلاح دین و دنیای مردم را بر عهده گرفته و سعادت جاودانی آنان را تضمین نموده است. به همین جهت از همان زمان نزولش محل توجه خاص همه افراد با فهم بشر بوده است، که در قله آن رسول اکرم (ص) با عنایت ویژه اش به این کتاب آسمانی جای دارد و پس از وی علی (ع) و در مراتب بعد تابعین آنها و تمامی مسلمانان می باشند. این توجه در طی قرون به صورتهای مختلفی اعم از تلاوت، استماع، تعلیم و تعلم، فهم و تدبر، ترجمه و تفسیر بوده که همه آنها ارتباط با قرآن و دارای فضیلت و ثواب است. و از آن میان تفسیر قرآن مهم ترین و با فضیلت ترین ارتباط انسان با کلام الهی است زیرا در پرتو تفسیر، حقایق قرآن کریم و اعجاز آن هر چه بیشتر نمایان می شود. به همین جهت نگارش در باره حقایق قرآن و تفسیر و تبیین آیات الهی پیشینه ای بس کهن دارد و قرآن پژوهان و مفسران دست بر قلم برده و آثار ارزشمندی ارائه داده اند، که از جمله برجسته ترین این آثار تفسیر «مجمع البیان لعلوم القرآن» تألیف ابوعلی فضل بن حسن طبرسی است که از جایگاه والایی برخوردار بوده و مؤلفان و مفسران به اتفاق، جامعیت و اتفاق مطالب، ترتیب و تنظیم دقیق و تبیین و تفسیر روشن و سودمند وی از آیات را ستوده اند.

مرحوم طبرسی در این تفسیر علاوه بر طرح بحثهایی با عناوین مکی و مدنی بودن سور، فضائل سور، اسباب النزول، قرائات و احتجاج بر آنها، لغت، قصص، نظم و تناسب آیات و سور و معنا، به مباحث دیگر علوم قرآن نظیر اعجاز قرآن ناسخ و منسوخ و محکم و متشابه و... نیز اهتمام داشته است.

توجه به این اهمیت و جایگاه بلند تفسیر مجمع البیان و از طرف دیگر توجه به این نکته که تفاسیر از اهم منابع علوم قرآنی هستند و مفسران در ضمن تفسیر آیات به توضیح و تبیین علوم قرآنی نیز پرداخته اند و جمع و تدوین این بحثها بی گمان در جهت تکمیل و تعمیق مباحث علوم قرآنی بسیار مؤثر خواهد بود، انگیزه ای شد تا در این پژوهش بحثهایی از علوم قرآن را با استفاده از تفسیر

مجمع البيان تدوين و تبیین نماییم، تا از یک سو دیدگاه مرحوم طبرسی، مفسر بزرگ امامیه را در این بحثها روشن نموده و از سوی دیگر گامی هر چند کوچک در جهت تکمیل و تعمیق این مباحث برداشته باشیم.

آنچه در این رساله ارائه گردیده، چهار فصل از مباحث مهم علوم قرآنی با مایه‌های اصلی تفسیر جلیل مجمع البيان است که نکات زیر را در بر دارد:

۱- جهت ایجاد فضای هر بحث و یاد آوری پیشینه تاریخی آن از کتب علوم قرآنی و تفسیری جدید و قدیم بهره‌های شایان شده است.

۲- در هر موضوع، دیدگاه مرحوم طبرسی با استفاده از تفسیر مجمع البيان روشن گردیده و آراء مفسران مشهور شیعه و اهل سنت را نیز در آن موضوع جویا و ذکر نموده ایم.

۳- نظر مرحوم طبرسی پیرامون هر موضوع را در پایان همان بحث متذکر شده و در مواردی به جهت اختصار سخنان وی و تناسب بیشتری که در ذکر نظر وی به دنبال همان بحث بوده است، عنوان مستقلی را به آن اختصاص نداده ایم.

۴- در ضمن پژوهش برای تدوین رساله به نکاتی چند درباره طبرسی و مجمع البيان دست یافتیم که با استفاده از چند منبع، بحث را کامل و جهت آشنایی اجمالی با مرحوم طبرسی و تفسیرش، مجمع البيان لعلوم القرآن، در فصل اول به بیان آن پرداختیم.

فصل اول :

طریقہ و مجمع الیاء

نام، کنیه و القاب طبرسی

نام او فضل بن حسن بن فضل طبرسی و کنیه‌اش اباعلی است و ملقب به القاب زیادی چون «امین الاسلام»، «امین الملة والاسلام» و «امین الدین» می‌باشد.^(۱)

حیات طبرسی

اغلب نویسندگان تراجم به تاریخ ولادت وی اشاره نکرده‌اند و تنها عبدالله افندی^(۲) صاحب کتاب ریاض العلماء و خوانساری^(۳) ولادت او را به سال ۴۶۰ یا ۴۷۰ هجری ذکر کرده‌اند. افندی بر این تاریخ مردد است زیرا راوی این خبر را قابل اعتماد نمی‌داند.

با توجه به آنچه طبرسی در مقدمه مجمع البیان نوشته است که به هنگام نوشتن مقدمه ۶۱ یا ۶۲ سال داشته^(۴) و بر اساس آنچه در پایان جزء اول کتابش نوشته که در ۲۷ شعبان سال ۵۳۰ هجری تألیف آن را به انجام رسانده است^(۵) باید سال ولادتش ۴۶۸ یا ۴۶۹ هجری باشد. برخی از دانش‌پژوهان پس از تحقیق بسیار به همین تاریخ دست یافته‌اند. با این توضیحات آنچه افندی آورده است، درست نیست.^(۶)

منشأ و اصل او را برخی به طبرستان منسوب می‌دانند، لذا وی را طبرسی منسوب به طبرستان

۱- مقدمه مجمع البیان ۵۱/۱

۲- ریاض العلماء ۷۱۷/۳

۳- روضات الجنات ۳۵۹/۵

۴- مجمع البیان ۱۰/۱

۵- مجمع البیان ۲۷۰/۱

۶- قرآن پژوهی / ۴۸ به نقل از طبرسی و مجمع البیان دکتر کریمان

می‌نامند.^(۱) در حالی که برخی از قرآن پژوهان بر این عقیده‌اند که وی اهل تفرش است و تلفظ صحیح نام وی را طبرسی بر وزن و معنای تفرشی گفته‌اند.^(۲)

در تاریخ بیهقی که پانزده سال پس از وفات طبرسی تألیف یافته و قدیمی‌ترین و نخستین اشاره به امین الإسلام در آن آمده است، شهرت و نسبت او چنین نوشته شده است:

«طبرس، منزلی است بین قاشان (کاشان) و اصفهان و اصل ایشان از آن بقعت بوده است.»^(۳)

او به ۵۴۸ هجری در سبزوار درگذشت و جنازه‌اش را به مشهد مقدس انتقال دادند و در فاصله دویست و پنجاه متری شمال شرقی حرم ثامن الأئمه (ع) مدفون و آرامگاه او مشهور و از زیارتگاههای اهل علم است. خیابانی که جنب آرامگاه او احداث شده به طبرسی معروف است.^(۴) با اینکه از این مفسر جلیل اکثر کتب تراجم و معجمات الأعلام یاد می‌کند، اما از تاریخ حیات او به تفصیل چیزی بیان نداشته‌اند و تنها به طور اجمال به رشد و نمو او، آموختن علوم دین و برتری او بر همسالانش در تحصیل علوم به خصوص علوم مربوط به قرآن کریم، اشاره کرده‌اند. او از خانه علم بود و فرزندش رضی الدین ابونصر الحسن بن فضل صاحب مشکاة الانوار و سایر بستگانش اهل علم بودند.^(۵)

استادان و شاگردان طبرسی

طبرسی از جماعتی از اعلام روایت می‌کند از جمله شیخ موفق بن عبدالله علوی نوقانی، شیخ ابو عبدالله جعفر بن محمد دوریستی، شیخ حسن بن بابویه قمی، حسن بن محمد طوسی ملقب به مفید دوم، موفق الدین بکرآبادی جرجانی، شیخ ابوالوفاء نیشابوری، ابوالفتح قشیری، شیخ ابوالحسن بیهقی، ابوطالب قصبی جرجانی، شیخ ابومحمد حسینی قاینی، شیخ ابوالقاسم کرمانی همچنین

۱- مقدمه مجمع البیان / ۵۷

۲- قرآن پژوهی / ۱۸۳

۳- تاریخ بیهقی / ۲۴۲

۴- قرآن پژوهی / ۱۸۴

۵- ریاض العلماء / ۱۵

بسیاری از علماء در محضر او تلمذ کردند از جمله: فرزندش ابونصر رضی الدین حسن بن فضل طبرسی قطب راوندی، ابوالفضل بن اسماعیل قمی، سیدعزالدین نیشابوری و شیخ ابوالحسن منتخب الدین، شیخ ابومحمد الدوریستی، سید ضیاء الدین راوندی کاشانی، شیخ ابو جعفر سروی مازندرانی، شیخ برهان الدین قزوینی همدانی.^(۱)

تالیفات طبرسی

طبرسی تالیفات بسیاری در علوم معروف زمان خودش دارد که آنها را به کتابخانه اسلامی عربی تقدیم کرده است.^(۲) بسیاری از این تالیفات یا به ما نرسیده یا بصورت نسخه خطی است و تعداد کمی از آنها چاپ شده است.

تالیفات طبرسی را می توان به دو دسته تقسیم کرد:

الف - کتابهایی که انتسابش به طبرسی صحیح است که عبارتند از:

الاداب الدینیة للخزانة المعینیة، اعلام الوری بأعلام الهدی، تاج الموالد، جوامع الجامع، جواهر الجمل روایات صحیفه الرضا(ع)، غنیة العابد و منیة الزاهد، الفائق، الکاف الشاف، مجمع البیان لعلوم القرآن، المؤتلف، النور المبین.

ب - کتابهایی که انتسابش به طبرسی مخدوش است که عبارتند از:

اسرار الامامة، رساله حقایق الامور فی الأخبار، عدة السفر و عمدة الحضر، العمدة فی اصول الدین و الفرائض والنوافل، كنوز النجاح فی الأدعیه، مشکاة الانوار فی الأخبار، معارج السئوال، نثر الالکی.

۱- مقدمه مجمع البیان / ۵۲ - ۵۳

۲- مقدمه مجمع البیان / ۵۳ - ۵۶